

УДК 338.24 : 316.334.3

Соціальні стандарти України: стан та перспективи змін

Іличок Б.І.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки
Національного університету «Львівська політехніка»

Статтю присвячено актуальним питанням забезпечення державою належних соціальних стандартів життя своїм громадянам. Дано характеристику офіційного рівня прожиткового мінімуму в Україні. Обґрунтовано, що держава знижує соціальні стандарти населення. Причиною зниження є дефіцит бюджетних коштів. Дефіцит є наслідком уникнення суб'єктів господарювання від оподаткування та неефективного використання коштів державного бюджету. Запропоновано резерви збільшення доходів державного бюджету й на цій основі підвищення рівня соціальних стандартів населення.

Ключові слова: соціальні стандарти, прожитковий мінімум, бідність, бюджетні кошти, доходи населення, уникнення оподаткування, соціальне забезпечення, соціальні гарантії.

Ильчук Б.И. СОЦИАЛЬНЫЕ СТАНДАРТЫ УКРАИНЫ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗМЕНЕНИЙ

Статья посвящена актуальным вопросам обеспечения государством необходимых социальных стандартов жизни своим гражданам. Дана характеристика официального уровня прожиточного минимума в Украине. Обосновано, что государство снижает социальные стандарты населения. Причиной снижения является дефицит бюджетных средств. Дефицит является следствием уклонения субъектов хозяйствования от налогообложения и неэффективного использования средств государственного бюджета. Предложены резервы увеличения доходов государственного бюджета и на этой основе повышения уровня социальных стандартов населения.

Ключевые слова: социальные стандарты, прожиточный минимум, бедность, бюджетные средства, доходы населения, уклонение от налогообложения, социальное обеспечение, социальные гарантии.

Ilychok B.I. SOCIAL STANDARDS OF UKRAINE: CURRENT SITUATION AND PROSPECTS FOR CHANGE

The article is devoted to essential issue of adequate social standards provided by the state. Characteristic of official subsistence level in Ukraine is presented. The state reduction of the social standards of the population is proved. The reason of reduction is budget deficit. The deficit is the result of avoiding tax payments and inefficient use of state budget. Reserves of increase state budget revenues and raising social standards are proposed.

Keywords: social standards, cost of living, poverty, budget money, income, tax evasion, social security, social guarantees.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні розвинуті держави світу значну увагу приділяють соціальній політиці шляхом забезпечення високих соціальних стандартів населення. Україна прагне вступу до ЄС. З огляду на наявний рівень життєзабезпечення основної маси громадян України та кризовий стан демографії вкрай актуальним є питання про якісне підвищення рівня соціальних стандартів населення та їх адаптації до норм ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна політика, соціальні стандарти, теоретико-методологічні та практичні проблеми їх забезпечення розкриті в працях Т. Башинського, О. Гордей, В. Гошовської, А. Колота, Е. Лібанової, Л. Сенів, Г. Ситника, В. Трощинського, Л. Черенко та інших відомих вчених. Однак, зважаючи на значну кількість досліджень про-

блеми соціальних стандартів в економічній літературі, можемо сказати, що у вітчизняній практиці існує здебільшого підхід, який розглядає соціальні стандарти з погляду забезпечення мінімального рівня споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних і культурно зумовлених нормативів. Такий підхід не враховує фактичний середній стандарт життєвого рівня суспільства, як це прийнято у розвинених країнах, зокрема в країнах ЄС.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи перспективи подальшого економічного розвитку України, бажання інтегруватися в ЄС, наявні значні демографічні проблеми, необхідно адаптувати вітчизняні методики визначення соціальних стандартів до вимог країн ЄС та пропонувати шляхи забезпечення дотримання цих стандартів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у тому, щоб здійснити аналіз стану забезпечення соціальних стандартів в Україні, дати характеристику їх рівня й запропонувати шляхи підвищення соціальних стандартів в державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відновивши державність України, вітчизняне суспільство свідомо та майже одногосно зробило вибір на користь побудови соціально орієнтованої ринкової системи. До такого вибору українців переконливо спонукали високі стандарти життя країн з соціально-ринковим господарством, які були та й нині є значно кращими за тодішні радянські.

З огляду на актуальність показника соціальних стандартів детально розглянемо його суть. У ст. 1 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» соціальні стандарти визначено як встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Зазначеним Законом передбачено лише один державний соціальний стандарт, а саме прожитковий мінімум, який визнано базовим соціальним стандартом. На його основі «визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти».

У цьому ж Законі державні соціальні стандарти – це соціальні норми і нормативи, які визначено як показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами. А державні соціальні гарантії – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя, не нижчий прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум – це вартісна величина набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

У світовій практиці люди, які мають рівень доходів, менший за прожитковий мінімум, вважаються бідними. Наприклад, у країнах ЄС бідною вважається особа, чий дохід становлять менше 60% від середнього доходу на душу населення по країні Євросоюзу, де вона проживає.

Сучасна світова наука визначає бідність як неможливість через нестачу коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу.

Дещо інше визначення бідності застосовується в чинному законодавстві України, коли під цим терміном розуміється неможливість підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних і культурно зумовлених нормативів.

Відмінність у цих визначеннях, по суті, полягає в тому, що за першим бідними вважаються всі, хто живе нижче за певний фактичний середній стандарт суспільства, а за другим – лише ті, хто живе нижче за визначений суспільством мінімальний рівень.

У сучасній Україні дуже актуальною є проблема гарантування державою хоча б мінімально необхідних умов життя пересічним громадянам. Цю проблему характеризує показник частки населення із середньодушовими доходами в місяць, нижчими за прожитковий мінімум (рівень бідності). Його динаміку відображено на рис. 1.

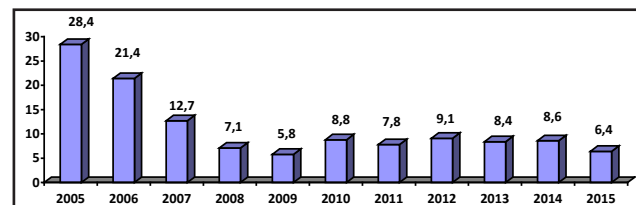

Рис. 1. Частка населення з середньодушовими еквівалентними доходами в місяць, нижчими прожиткового мінімуму, протягом 2005–2015 років, %

Джерело: підготувалося на основі статистичного щорічника України за 2015 рік [2]

Згідно з інформацією з рис. 1 частка населення в Україні з середньодушовими доходами в місяць, нижчими за прожитковий мінімум, із 28,4% у 2005 році зменшилася до 6,4% у 2015 році. Тобто, наприклад, у 2015 році за загального погіршення економічного стану в державі офіційна статистика фіксує покращення соціального забезпечення населення, зокрема щодо рівня 2014 року. Такі офіційні дані є щонайменше дискусійними. Адже станом на 2015 рік, згідно з даними Євростату,

у заможній Німеччині бідність загрожує приблизно 16,7% населення, тоді як в кризовій Україні – лише 6,4% [2, с. 84].

У 2015 році з огляду на спад економіки, галопуючу інфляцію та значне подорожчання комунальних послуг рівень життя пересічного населення погіршився. Це підтверджує й інформація від Світового банку з Економічного огляду та макроекономічного прогнозу для України, де зазначається, що «у 2015 році рівень бідності в Україні збільшився майже вдвічі та залишиться високим до 2018 року з огляду на складну бюджетну ситуацію та подальше підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги» [5, с. 1].

Згідно з прогнозами НБУ у 2017 році чисельність отримувачів субсидій зросте до 8,5 мільйонів сімей (з 15,0 мільйонів сімей), на що в держбюджеті закладено 47,1 млрд. грн. [12].

Більше половини домашніх господарств у 2015 році стали отримувати житлові субсидії. Держава, призначивши домашнім господарствам житлові субсидії, автоматично визнала, що вони мають менші доходи, ніж реально наявний прожитковий мінімум. Такий стан справ переконливо свідчить про те, що у 2015 році більше половини домогосподарств були не в змозі самостійно забезпечити мінімально необхідні витрати на прожиття. Тобто наявна в Україні станом на 2015 рік методика визначення прожиткового мінімуму суперечить суті Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії».

За вищенаведених обставин стає очевидним, що соціальна політика в Україні реалізується за прагматичним сценарієм, суть якого полягає в тому, що держава встановлює соціальні стандарти, зокрема прожитковий мінімум, не на такому рівні, який науково обґрунтований для мінімального повноцінного життєзабезпечення, а на такому рівні, який державний бюджет реально спроможний забезпечити для виживання населення в наявних умовах.

За наявного підходу до реалізації соціальної політики та за значного погіршення стану державних фінансів, як це було у 2014–2015 роках, відбувається зниження офіційних соціальних стандартів. Цей процес має місце тоді, коли індексація рівня прожиткового мінімуму не є адекватною щодо наявних темпів інфляції. Для підтвердження сказаного скористаймося інформацією з табл. 1, в якій за відповідні роки подано співвідношення обсягу прожиткового мінімуму до обсягу ВВП на одну особу в середньому за місяць протягом

Таблиця 1

Динаміка співвідношення обсягу прожиткового мінімуму до обсягу ВВП на одну особу в середньому за місяць протягом 2005–2015 років

№ з/п	Показники	Значення показників										
		2005 рік	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік
1	Прожитковий мінімум, грн./особу ¹	423,0	463,8	518,5	607,5	638,5	843,17	914,08	1 042,42	1 113,67	1 176,0	1 227,33
2	ВВП на одну особу, грн. ²	9 372	11 630	15 496	20 495	19 862	24 429	29 519	32 002	33 473	36 904	46 201
3	ВВП на одну особу в місяць, грн.	781	969,17	1 291,33	1 707,92	1 655,17	2 035,75	2 459,92	2 666,83	2 789,42	3 075,33	3 850,08
4	Співвідношення прожиткового мінімуму до ВВП на одну особу в місяць, %	54,2	47,9	45,3	35,6	38,6	41,4	37,2	39,1	39,9	38,2	31,9

Джерело: підготовувалося на основі таких джерел:

¹ Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. – К., 2016. – С. 84;

² Статистичний збірник. Соціальні стандарти рівня життя населення / Державна служба статистики України. – К., 2016. – С. 15.

2005–2015 років. Пропонований показник дає можливість отримати якісну інформацію щодо реальної динаміки рівня прожиткового мінімуму в державі, стосовно динаміки показника ВВП в середньому на одну особу в місяць, максимально усунувши вплив інфляційного чинника та нееквівалентну індексацію доходів відносно рівня інфляції.

Результати обчислень з табл. 1 відображені на рис.2. Ця інформація свідчить про те, що досліджуваний показник з 54,2% у 2005 році зменшився до 31,9% у 2015 році, тобто на 22,3%-х пункти, або на 41%. Така динаміка є вкрай негативним явищем в соціальній політиці держави та говорить про зниження рівня соціальних стандартів в Україні протягом досліджуваного періоду часу.

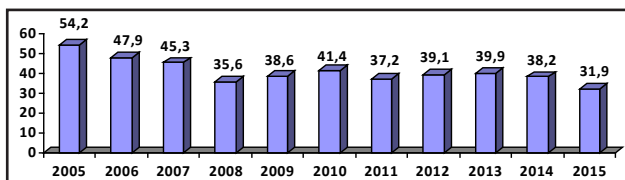

Рис. 2. Співвідношення обсягу прожиткового мінімуму до обсягу ВВП на одну особу в середньому за місяць протягом 2005–2015 років, %

Джерело: підготувалося на основі власних розрахунків, поданих у табл. 1

За минулі з 1991 року чверть століття «реформ» національного господарства вітчизняне суспільство зіштовхнулося з масштабними проблемами, спричиненими розвитком в національній економіці найбільш негативних елементів еволюції розвинутих держав.

Йдеться про дві базові проблеми в державному управлінні України:

- тотальне уникнення від оподаткування великих (олігархічних) корпорацій;
- масове розкрадання ресурсів державного бюджету, зокрема коштів, спрямованих саме на забезпечення соціальних стандартів найбільш потребуючих громадян держави.

Хоча офшорні махінації родом з Західного світу, розвинуті держави вже навчилися успішно боротися з цим злом. В нашому суспільстві досі не лише не вироблено «імунітету» до цього вкрай шкідливого для держави явища, але й правляча верства здебільшого сама заражена «офшорним вірусом».

З перемогою Революції Гідності громадськість стала масово викривати схеми розкрадання бюджетних коштів, і в цій проблемі намітилась позитивна тенденція до її вирішення в майбутньому. Зокрема, на зміну паперовим

державним тендерам прийшла вітчизняна електронна система публічних закупівель «ProZorro». На Світовому комунікаційному форумі в Давосі у 2016 році ця система перемогла в номінації «Технологія майбутнього» й була визнана однією з кращих у світі. Зі слів секретаря Національної ради реформ Дмитра Шимківа, лише у III кварталі 2016 року ця система дала змогу зекономити біля 3 млрд. грн. державних коштів під час здійснення публічних закупівель.

Згідно з інформацією Міністерства економічного розвитку і торгівлі України рівень тіньової економіки в Україні у 2015 році склав біля 40% [4]. З огляду на те, що у 2015 році ВВП України становив 1 980 млрд. грн. [3, с. 15], чисті прибутки тіньового сектору у 2015 році становили біля 790 млрд. грн. (1 980 млрд. грн. \times 0,40 = 792 млрд. грн.), з яких понад 500 млрд. грн. припадає на корпоративний сектор національного господарства.

Поряд з вищезазначеним в Україні колосальних масштабів сягають обсяги уникнення від оподаткування прибутку суб'єктів господарювання шляхом махінацій через офшорні компанії. Слід наголосити на тому, що ці операції відбуваються «згідно з чинним законодавством». Адже сам перелік офшорних зон затверджується розпорядженням Кабінету Міністрів України [6]. Відповідно, жодних позитивних зрушень в Україні у цій сфері за 2014–2016 роки практично не відбулося.

Наприклад, сьогодні на кожному сегменті вітчизняного ринку промислових товарів підприємства корпорацій олігархів займають від 60% до 95% ринку. Вони в повному обсязі продають свою продукцію торговим домам за ціною на рівні рентабельності. Торгові дома збувають цю продукцію посередникам та споживачам вже за значно вищою ціною. Прибуток торгових домів, зареєстрованих в офшорах, фактично не оподатковується.

Масштаби такої схеми уникнення від оподаткування стосовно податку з прибутку в Україні в рік перевищують 300 млрд. грн. (понад 11 млрд. дол. США). Вітчизняні олігархи, отримавши понад 300 млрд. грн. прибутків, за ставкою оподаткування прибутку в 25% повинні би сплатити до держбюджету біля 75 млрд. грн.

За такою ситуацією Міністерство економічного розвитку і торгівлі України зазначає, що наявний стан справ з уникненням від оподаткування обумовлений «значним податковим навантаженням на корпоративний сектор на тлі високої вартості кредитних ресурсів

й несприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури на ключових товарних ринках» [4]. І нічого про неефективну роботу фіскальної служби щодо зменшення обсягів тіньової економіки не сказано.

Для довідки, у 2015 році Зведений Державний бюджет України отримав надходжень від податку з прибутку підприємств в сумі в 39,1 млрд. грн. [2, с. 230], що принаймні втричі менше, ніж обсяг потенційних надходжень.

Отримані через офшорні махінації надприбутки частково повертаються в Україну шляхом іноземних інвестицій. Зокрема, на 1 січня 2015 року загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в Україні становив 45,7 млрд. дол. США, з яких 30% (13,7 млрд. дол. США) припадало на Кіпр [2, с. 515]. Жодна інша країна світу не вклала в Україну стільки прямих іноземних інвестицій, як невеличка острівна держава Кіпр. Наприклад, аналогічний показник Німеччини станом на 1 січня 2015 року складає лише 5,4 млрд. дол. США [2, с. 515], тобто є у 2,5 разів меншим, ніж показник Кіпру.

Внаслідок наявного стану справ держава недоотримує значні обсяги податкових ресурсів, необхідних для підвищення соціальних стандартів населення. А ті мізерні ресурси, зокрема соціальної сфери, якими володіє держбюджет, у значній своїй масі використовуються неефективно, що наочно нам доводять як численні приклади нині викритих зловживань державних чиновників, так і задекларовані державними чиновниками статки при електронному декларуванні.

Зокрема, українські народні депутати, маючи офіційний рівень доходів у чотири рази нижчий, ніж аналогічний рівень доходів членів польського сейму, задекларували майно, яке в середньому у п'ять разів перевищує статки членів польського парламенту. Аналогічна ситуація відбувається з доходами керівництва уряду та інших гілок влади в Україні [7]. Тобто правляча верства держави розкошує «як сир в маслі», при цьому змушує понад половину населення жити за «діогенівськими» нормами.

Наявність та значні масштаби зазначених вище проблем роблять неможливою еволюцію українського суспільства в питанні побудови соціально-ринкового господарства з високими соціальними стандартами.

Для усунення перелічених вище проблем українське суспільство, недержавні громадські організації повинні активізувати роботу державних органів за двома стратегічними напрямками:

- 1) реальне забезпечення публічності в контролі за використанням бюджетних коштів;
- 2) обмеження обсягів офшорних махінацій великих корпорацій.

Ці завдання мають певну специфіку щодо їх реалізації. Перша проблема вимагає негайного забезпечення публічності в контролі за використанням бюджетних коштів та реального покарання державних посадовців, винних як у саботажі цих змін, так і в отриманні тіньових доходів.

Розв'язання другої проблеми повинно відбуватися на основі системних поступових змін у діяльності Державної фіскальної служби. Двадцять років тому автор уже пропонував фіскальній службі України системний підхід, здатний поступово суттєво зменшити рівень тіньової економіки в державі [8]. Цей підхід можна застосувати й сьогодні до поетапного обмеження обсягів офшорних махінацій власників великих корпорацій. Для цього під час використання цієї системи основним критерієм оцінки слід взяти рентабельність операційної діяльності підприємств корпорацій та порівнювати її з аналогічним показником в середньому по виду діяльності цих корпорацій [9, с. 94–97]. Ті підприємства, чий показник рентабельності операційної діяльності будуть нижчими за середні показники по даному виду діяльності, й повинні ставати об'єктами дослідження фіскальної служби. За умови залучення до цього процесу ще й Антимонопольного комітету України та інших контролюючих служб керівництво держави забезпечить діяльність даних сегментів ринків на конкурентних засадах та суттєво обмежить обсяги операцій офшорних торгових домів, створених при цих корпораціях.

За умови підвищення показників рентабельності операційної діяльності досліджуваних підприємств зростатимуть середні показники рентабельності операційної діяльності за видом їх діяльності. Як наслідок, виявлятимуться інші підприємства, де зазначені досліджувані показники будуть нижчими за середні. Тепер вже ці наступні підприємства-аутсайтери за показником рентабельності операційної діяльності ставатимуть об'єктами перевірки у вищенаведений спосіб. І так мусить відбуватися постійно.

Адже наявна нині ситуація в економіці держави, коли основна маса олігархічного корпоративного сектору працює з рентабельністю операційної діяльності у 2–4% [2, с. 480], є відверто анекдотичною.

За необхідністю у діяльності контролюючих органів можна застосувати й більш складний критерій оцінки – показник соціальної відповідальності підприємництва щодо сплати податку з прибутку в розрахунку на одного працюючого [9, с. 128–133]. Принцип застосування цього критерію оцінки аналогічний до вищенаведеного.

Своє вагоме слово у цьому процесі повинен сказати й український парламент. Наприклад, після «панамського скандалу» в Англії планують запровадити кримінальну відповідальність для компаній, які дозволятимуть своїм працівникам допомагати іншим в ухилення від сплати податків [13].

З огляду на наявний рівень життєзабезпечення основної маси населення України та вкрай загрозливі процеси в демографії уряду саме час підіймати питання про зменшення обсягів уникнення суб'єктів господарювання від сплати податків [10], збільшення доходів державного бюджету з наступним підвищенням соціальних стандартів населення. А збільшення доходів державного бюджету та їх ефективніше використання створять реальні передумови для суттєвого покращення соціальних стандартів в Україні та їх адаптації до вимог ЄС.

Спочатку бажано, щоб соціальна політика держави відмовилася від вищезгаданої прагматичної стратегії, яка мала на меті лише виживання індивідуумів в складних соціально-економічних умовах, та перейшла до ціннісно-раціональної стратегії соціальної політики, яка передбачає забезпечення добробуту та всебічного розвитку громадян і суспільства.

Першим кроком на шляху до реалізації цієї стратегії має бути встановлення прожиткового мінімуму на рівні, не нижчому 50% від обсягу ВВП в розрахунку на одну особу в місяць, як це, наприклад, було у 2005 році при приході до влади переможців Помаранчевої революції. Наприклад, за пропонуваною стратегією у 2015 році прожитковий мінімум мав би становити 1 925 грн., тобто бути на 57% вищим від офіційного рівня 2015 року в 1 227,33 грн. (див. табл. 1).

Зростання фінансових можливостей держави та її дії щодо підвищення прожиткового мінімуму до соціально необхідного рівня дадуть змогу для збереження і розвитку людського потенціалу держави, підтримки ефективного стимулювання діяльності людей, систем їхньої соціалізації та життєзабезпечення. Збільшення рівня прожиткового мінімуму пропорційно позначиться на доходах працівни-

ків бюджетного сектору економіки, зростанні сукупного попиту в економіці, обсягах виторгу та прибутків суб'єктів господарювання, обсягах надходжень податків до бюджетів усіх рівнів тощо.

Зростання доходів найбільш незахищених верств населення зменшить витрати бюджету держави на субсидії домашнім господарствам щодо сплати комунальних послуг.

За реалізації пропонованих заходів українське суспільство наблизиться до мети, за яку воно дружно голосувало у 1991 році, жертвувало життями на Майдані взимку 2013–2014 років та нині героїчно бореться з московською агресією на Донбасі. А саме зробить вагомий поступ до побудови демократичного суспільства, здатного забезпечити пересічним громадянам соціальні стандарти життя на рівні розвинених країн Європи [11]. Людських та технологічних ресурсів для реалізації цієї мети в Україні достатньо.

Подібні зміни у 1947–1952 роках відбулися у Німеччині, у 1990–1995 роках – у Чехії. Сьогодні українське суспільство здебільшого прагне реалізації пропонованих змін. А їх втілення потребує не мільярдних кредитів та інвестицій, а щирого бажання й твердої, принципової політичної волі центрального керівництва держави, підкріпленої конструктивною наполегливістю лідерів громадянського суспільства України.

Висновки з цього дослідження. В процесі вже понад 25-річного реформування національної економіки не лише українське суспільство не отримало омріяних соціальних стандартів Західного світу, на які ми щиро сподівалися у 1991 році, але й не відбулося навіть покращення рівня колишніх «дореформених» стандартів.

Діючі сьогодні в Україні методики та обчислені на їх основі соціальні стандарти населення не забезпечують основних соціальних гарантій у сфері доходів. Така ситуація є наслідком обмежених можливостей державного бюджету щодо забезпечення на належному рівні цих стандартів. Основними факторами дефіциту фінансових ресурсів бюджету держави є уникнення від оподаткування суб'єктами господарювання та неефективне використання бюджетних коштів. Запропоновані в дослідженні системні заходи за умови їх реалізації урядом спроможні суттєво обмежити обсяги тіньової економіки та забезпечити збільшення податкових надходжень до державного бюджету, необхідних для підвищення соціальних стандартів українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14.
2. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. – К., 2016. – 574 с.
3. Статистичний збірник. Соціальні стандарти рівня життя населення / Державна служба статистики України. – К., 2016. – 200 с.
4. Рівень тіньової економіки України знизився до 40% ВВП / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2016/07/4/597966>.
5. Світовий банк: Економічний огляд та макроекономічний прогноз для України 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvity/un-in-ukraine-publications/3810-svitovyi-bank-ekonomichnyi-ohliad-ta-makroekonomichnyi-prohnoz-dlia-ukrainy-2016>.
6. Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1 пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України : Розпорядження КМУ від 16 вересня 2015 року № 977-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-KMY/type-Rozporядження/997-16.09.2015.htm.
7. Матеуш Б. Польські депутати бідні як церковні миші, порівнюючи з українськими колегами. Школа управління Українського католицького університету / Б. Матеуш [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://spm.usu.edu.ua/2016/11/03/polski-deputaty-bidni-yak-tserkovni-myshi-porivnyuyuchy-z-ukrayinskymu-kolegamu>.
8. Іличок Б. Проблема тіньової економіки в Україні та шляхи її розв'язання / Б. Іличок // Регіональна економіка. – 1997. – № 3. – С. 134–142.
9. Іличок Б. Аналізування діяльності суб'єктів господарювання на товарних ринках : [навч. посіб. для студ. вузів] / Б. Іличок. – Львів : НУ «Львівська політехніка», 2016. – 171 с.
10. Гуменюк В. Определение причин существования нелегального (теневого) предпринимательства / В. Гуменюк // Бізнес Інформ. – 2015. – № 7. – С. 160–165.
11. Сенів Л. Вступ до ЄС як шлях зростання доходів населення України / Л. Сенів // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 7. – Ч. 4. – С. 166–169 (Серія «Економічні науки»).
12. Субсидії в наступному році будуть отримувати на три мільйони більше сімей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://news.address.ua/subsidii-v-sleduyuschem-godu-budut-poluchat-na-tri-milliona-bol-she-semej-37389>.
13. Деофшоризація: Берлін закликає створити міжнародний реєстр компаній [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/деофшоризація-берлін-закликає-створити-міжнародний-реєстр-компаній/a-19177961>.